

Сяргей
НОВІКАЎ

"Першы ўказ фюрэра*..." як падстава для пытанняў і адказаў

(знаёмства з невядомым
архіўным дакументам)

Кожны наступны год аддаляе нас ад гераічных, жалівых і трагічных падзей другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны. За больш чым паўвекавы прамежак часу ў сусветнай і беларускай гістарыяграфіі пабачыў свет цэлы шэраг навуковых выданняў, прысвечаных ваеннай тэме. Як паказвае адна з самых новых айчынных гістарыяграфічных і крыніцазнаўчых прац¹, вывучэнне падобных падзей мінулага ніколі не спыніцца – такая заканамернасць гістарычнай навукі. Прычым яе сённяшні дзень усё больш завастрае ўвагу прафесійных даследчыкаў на пошук сутнасці новых навуковых падыходаў, дзе на першым месцы будуць стаяць рознабаковасць і альтэрнатыўнасць поглядаў на старонкі як далёкага, так і блізкага мінулага, аб'ектыўнасць вывучэння кожнага гістарычнага факта і яго глыбокае асэнсаванне.

Неабходнасць новых даследаванняў па гісторыі Беларусі Вялікай Айчыннай вайны, у прыватнасці,

выклікана шэрагам сацыяльна-палітычных змен, якія адбыліся ў жыцці краіны ў апошняе дзесяцігоддзе. У выніку гэтага стала магчымым:

- выкарыстанне новых дакументальных крыніц, якія раней па розных прычынах былі недаступныя даследчыкам,
- вывучэнне гістарычнага мінулага на глебе гістарычнай рэчаіснасці, а не ў строга вызначаным партыйна-дзяржаўнымі ўладамі ідэалагічным рэчышчы,
- перацэнка навуковых здабыткаў папярэдняй распрацоўкі шматлікіх гістарычных пытанняў, у тым ліку ваенных часоў.

У дачыненні да апошняга трэба адзначыць, што пры асвятленні шматлікіх з'яў нашай трагічнай гісторыі беларускае грамадства так і не мае сцвярдальнага адказу адносна ступені вывучанасці тых ці іншых, не такіх яшчэ далёкіх падзей. Гэта тычыцца пачатковага перыяду ўсталявання акупацыйнага рэжыму на Беларусі, фактаў правядзення масавых забойстваў мірнага насельніцтва, дакладнай лічбы людскіх страт, прычын удзелу беларусаў на баку гітлераўскіх захопнікаў і г. д. Праводзячы аналіз навуковай літаратуры, манаграфічных даследаванняў, мемуарных сведчанняў, мы вымушаны заключыць, што ў навукоўцаў ёсць не толькі жаданне, але і ўсе падставы па-іншаму паглядзець на многія пытанні гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны, аднак толькі пры абавязковай умове выкарыстання дакументальных крыніц, прычым самага рознага паходжання і месцазнаходжання.

Да ліку такіх можна аднесці "**Першы ўказ фюрэра аб увядзенні цывільнага кіравання на новазаятых усходніх тэрыторыях**". Указ быў прыняты 17 ліпеня 1941 г. Да сённяшняга дня ён заставаўся практычна невядомым для шырокага кола бе-

НОВІКАЎ Сяргей Яўгенавіч нарадзіўся ў в. Радзіца Крупскага р-на Мінскай вобл. У 1980 г. скончыў гістарычны факультэт Мінскага педагагічнага інстытута імя М.Горкага. Кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Цяпер працуе загадчыкам кафедры гісторыі і беларусазнаўства Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта. Займаецца даследаваннем эканамічнай гісторыі Беларусі перыяду нямецкай акупацыі падчас Вялікай Айчыннай вайны, з'яўляецца аўтарам навукова-метадычнага дапаможніка "Курс беларусазнаўства" (Мн., 1998).

* Гітлер (Hitler, Adolf), (1889–1945), сапраўднае прозвішча Шыкльгруббер. З 1921 г. фюрэр Нацыянал-сацыялісцкай рабочай партыі Германіі, кіраўнік германскай нацысцкай дзяржавы – Трэцяга рэйха (у 1933 г. стаў рэйхсканцлерам, у 1934 г. спалучыў пасаду канцлера з пасадай прэзідэнта). Непасрэдны ініцыятар развязвання другой сусветнай вайны, вераломнага нападу на СССР. Адзін з галоўных арганізатараў масавага знішчэння ваеннапалонных і мірнага насельніцтва на акупіраванай тэрыторыі. 2 мая 1945 г. скончыў жыццё самагубствам. На Нюрнбергскім працэсе Міжнародным ваенным трыбуналам абвінавачаны ў якасці галоўнага нацысцкага ваеннага злачынцы.

ларускіх чытачоў. Больш таго, не былі з ім знаёмы нават айчынныя даследчыкі, якія прафесійна займаюцца вывучэннем праблем гісторыі Беларусі ваеннага часу. Для некаторага выпраўлення такога становішча толькі ў апошні час з'явілася добрая магчымасць, прычым дзякуючы працы нямецкіх калег-гісторыкаў. Яны правялі навуковае даследаванне па тэме масавых забойстваў на тэрыторыі краін Прыбалтыкі і Беларусі і пры гэтым выдалі збор матэрыялаў, аснову якіх складаюць архівы Беларусі (Брэст, Мінск), Літвы (Вільнюс), Латвіі (Рыга), Расіі (Масква), а таксама Германіі (Бон, Лудвігсбург, Фрайбург), Ізраіля (Іерусалім), ЗША (Вашынгтон) і інш.

Гэтае выданне пабачыла свет у Цэнтры даследаванняў пад кіраўніцтвам Вольфганга Бенца з Берлінскага тэхнічнага універсітэта. На працягу апошніх гадоў (з 1996 г.) тут былі выдадзены 6 кніг з серыі "Нацыянал-сацыялісцкая акупацыйная палітыка ў Еўропе 1939–1945". Адзначым, што мэта навуковых пошукаў даследчага цэнтра дваякая: па-першае, спроба ліквідаваць навуковы і грамадскі дэфіцыт ведаў па згаданай праблеме; па-другое, надаць ёй (праблеме) сапраўды "еўрапейскі" характар з мэтай пераадолення дамінуючых дагэтуль нацыянальных абмежаванняў.

Згаданая вышэй гістарычная крыніца надрукавана серыйным выданнем, якое выйшла пад назвай "Выкарыстана ў "Рэйхскамісарыяце Остланд": Дакументы па генацыду ў краінах Прыбалтыкі і Беларусі. 1941–1944"². Дакумент мае навуковую легенду. Знойдзены ён у Федэральным архіве, які знаходзіцца ў Берлін-Ліхтэрфельд. Першая гістарычная згадка пра дакументальную крыніцу сустракаецца ў "Пісьме рэйхсміністра" (імперскі міністр. – С.Н.) і начальніка імперскай канцэлярыі Ламмерса* ў адрас вышэйшых германскіх устаноў ад 18 ліпеня 1941 г. з адбіткам "Першага ўказа фюрэра аб увядзенні цывільнага кіравання на новазанятых усходніх тэрыторыях" ад 17 ліпеня 1941 г.³ Пры гэтым Ламмерс згадвае пра адбіткі іншых указаў, што былі прыняты фюрэрам у самы апошні час. Сярод іх:

1) Указ фюрэра аб кіраванні новымі ўсходнімі тэрыторыямі ад 17 ліпеня 1941 г. разам з іншымі ўказамі, якія прымаўся ў гэтай сувязі, у тым ліку:

а) аб прызначэнні камандуючых вайсковымі фарміраваннямі вермахта на новазанятых усходніх тэрыторыях ад 25 чэрвеня 1941 г.,

б) аб эканоміцы на новазанятых усходніх тэрыторыях ад 29 чэрвеня 1941 г.,

в) аб паліцэйскай ахове новазанятых усходніх тэрыторый ад 17 ліпеня 1941 г.;

2) Першы ўказ фюрэра аб увядзенні цывільнага кіравання на новазанятых усходніх тэрыторыях ад 17 ліпеня 1941 г.

Пасля такога ўступу Ламмерс прыводзіць змест "Першага ўказа", які ўяўляе сабой невялікі тэкст крыху больш за дзесятак радкоў. Ён падзелены на тры нязначныя часткі. Сутнасць кожнай з іх, аднак, вызначаецца больш маштабнымі падзеямі, якія мелі дачыненне да значных тэрытарыяльных абшараў на Усходзе, у тым ліку і ў Беларусі. Дакумент выглядае так:

**"Першы ўказ фюрэра*
аб увядзенні цывільнага кіравання
на новазанятых усходніх тэрыторыях.
17 ліпеня 1941 года"**

I

[...]
Тэрыторыя былых свабодных дзяржаў Літвы, Латвіі і Эстоніі, а таксама абшары, на якіх пражываюць беларусы, пераходзяць пад цывільнае кіраванне з падпарадкаваннем рэйхсміністра** па занятых усходніх тэрыторыях. Уся тэрыторыя ўтварае рэйхскамісарыят пад назвай "Остланд"***, што адпавядае майму ўказу аб кіраванні новазанятымі ўсходнімі тэрыторыямі ад 17 ліпеня 1941 года. Кіраванне малымі ўсходнепрускімі раёнамі, якія мяжуюць з былой свабоднай дзяржавай Літва, застаецца ў падпарадкаванні обер-прэзідэнта па правінцыях.

II

Знешнія межы рэйхскамісарыята Остланд і астатнія тэрыторыі, якія акрэслены раздзелам I, я буду самастойна вызначаць і канчаткова ўстанаўліваць у адпаведнасці

* Падкрэслена ў арыгінале (С.Н.).

** Маецца на ўвазе Розенберг (Rosenberg, Alfred), (1883–1946) – імперскі міністр па занятых усходніх тэрыторыях, прызначаны на пасаду рэйхсміністра ў адпаведнасці з загадам Гітлера ад 17 ліпеня 1941 г. Па паходжанні Розенберг – прыбалтыйскі немец. З 1919 г. выконваў ролю галоўнага ідэолага партыі і ўзначальваў знешнепалітычны аддзел партыйнай канцэлярыі. Разам з Гітлерам распрацоўваў планы сусветнага панавання на аснове расавай тэорыі. Яшчэ да нападу на СССР прапанаваў план яго падзелу на рэйхскамісарыяты, у тым ліку: Прыбалтыкі, Беларусі, Украіны, Каўказа, Ленінграда і Масквы. Міжнародны ваенны трыбунал вынес Розенбергу смяротны прысуд як аднаму з галоўных нацысцкіх ваенных злачынцаў.

*** Рэйхскамісарыят Остланд – вышэйшы орган гітлераўскага цывільнага кіравання на акупіраванай тэрыторыі Літвы, Латвіі, Эстоніі і часткі Беларусі. Быў падпарадкаваны рэйхсміністраству па занятых усходніх тэрыторыях на чале з рэйхсміністрам Розенбергам. У адпаведнасці з "Першым указам" ад 17 ліпеня 1941 г. рэйхскамісарам Остланда прызначаны гаўляйтэр і обер-прэзідэнт Лозэ.

* Ламмерс (Lammers, Hans Heinrich), (1879--1962) – юрыст па адукацыі, палітык Трэцяга рэйха. Прафесійную дзейнасць пачаў у 1901 г. на юрыдычнай службе. У 1904 г. абараняе дысертацыю і працуе ў якасці суддзі. Пасля заканчэння першай сусветнай вайны займае пасаду ў германскім міністэрстве ўнутраных спраў. У 1932 г. уступае ў Нацыянал-сацыялісцкую рабочую партыю Германіі (НСДАП). З 1933 г. прызначаны на пасаду дзяржаўнага сакратара імперскай канцэлярыі. З 1937 г. – рэйхсміністр і начальнік імперскай канцэлярыі. З 1939 г. у складзе савета міністэрства абароны, а з 1940 г. – член першага штаба дарадцаў пры Гітлеру. Пасля заканчэння вайны быў асуджаны Міжнародным ваенным трыбуналам да 20-гадовага турэмнага зняволення, аднак ужо ў 1952 г. выйшаў з турмы.

з ходам ваенных дзеянняў і згаданым тэрмінам. Таксама я буду вызначаць час для ўвядзення цывільнага кіравання на тэрыторыях і іх частках, якія вызначаны раздзелам I.

III

Рэйхскамісарам Остланда я прызначаю гаўляйтэра і обер-прэзідэнта Генрыха Лозэ*. Ён мае сваю рэзідэнцыю ў Рызе.

Стаўка фюрэра, 17 ліпеня 1941.

Фюрэр

Адольф Гітлер

Начальнік штаба галоўнага камандавання вермахта

Кейтэль**

Рэйхсміністр і начальнік імперскай канцэлярыі

Д-р Ламмерс

ВА, R 43II/68a, fol. 3, 9f."

(*Пераклад аўтара.*)

Такім чынам, публікацыя арыгінальнага дакумента дазваляе гісторыкам зрабіць адпаведныя ўдакладненні ў храналогію падзей па ажыццяўленні планаў Гітлера па захопу і падзелу тэрыторый былых дзяржаў СССР, на абшарах якіх уводзіліся як ваенныя, так і цывільныя формы кіравання. Апрача таго, знаёмства з дакументам дае грунтоўныя падставы для ўдакладнення некаторых момантаў не толькі гістарычнага, але і навуковага кшталту. У першую чаргу гэта тычыцца назвы адной з дзяржаўных устаноў, вядомай у Трэцім рэйху як "Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete"⁴. Як вынікае з гістарычных даследаванняў пасляваеннага часу, у савецкіх, сучасных айчынных і расійскіх гістарыяграфічных работах ва ўжытак увайшлі назвы, азначэнні якіх маюць дэфініцыйныя разыходжанні з арыгінальным нямецкім паняццем ці перадаюць яго зусім іншыя адценні. Гэта можна прасачыць на прыкладзе выкарыстання ў навуковых выданнях розных варыянтаў назвы вышэйзгаданай афіцыйнай установы, напрыклад, "Рейхсминистерство по делам оккупированных восточных областей"⁵, "Рейхсминистерство оккупированных восточных областей"⁶, "Рейхсминистерство по оккупированным восточным территориям"⁷, "Имперское ми-

нистерство оккупированных восточных областей", "Министерство по делам оккупированных областей на Востоке", "Министерство по делам оккупированных областей на Востоке (восточное министерство)"⁸, "Имперское министерства по делам оккупированных восточных областей"⁹.

Вызначэнне канкрэтнай сутнасці назвы згаданай дзяржаўнай установы гітлераўскай Германіі і дакладнага азначэння так званага ўсходняга міністэрства стала магчымым пасля знаёмства з прыведзеным вышэй архіўным дакументам, які намі разглядаецца ў якасці асноўнай зыходнай крыніцы для навуковага тлумачэння.

З "Першага ўказа..." вынікае, што ў якасці афіцыйнай назвы Гітлерам было зацверджана "Рейхс-Германскае міністэрства па новазанятых усходніх тэрыторыях" (падкрэслена аўтарам. – С.Н.). На наш погляд, такі падыход мае пад сабой наступны абгрунтаванні:

па-першае, аўтар схіляецца да ўжытку тэрміна "тэрыторыя" на падставе гістарычных момантаў існавання не савецкай, а нямецкай дзяржавы, у якой адсутнічала падобная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка;

па-другое, нямецкамоўнае тлумачэнне згаданага тэрміна ставіць на першае месца якраз тэрыторыю, а толькі потым вобласць, аднак апошняе азначэнне ўжываецца хутчэй у разуменні не часткі якой-небудзь тэрыторыі, а ў якасці вызначэння лакальных меж якой-небудзь зоны, прасторы;

па-трэцяе, першы і другі сказы дакумента маюць дапасаванне толькі ў выпадку выкарыстання тэрміна тэрыторыя, паколькі адзіночны лік назоўніка ў беларускай ці рускай мовах не будуць захоўваць згаданага трывання адразу да некалькіх адзінак, якімі ў дакументальнай крыніцы адначасова з'яўляюцца назвы аж чатырох дзяржаў.

Гэта значыць, першапачаткова быў бы ўжыты тэрмін множнага ліку – тэрыторыі (падкрэслена аўтарам. – С.Н.). Адсюль вынікае, што ў назве згаданай дзяржаўнай установы Трэцяга рэйха больш дакладным можна лічыць тэрмін "тэрыторыя". Але, паводле нашага меркавання, гэта толькі адзін бок разгляду сутнасці вызначанай назвы "ўсходняга міністэрства".

Другі бок вымагае яшчэ больш прынцыповага і рашучага кроку ў напрамку да вызначэння сутнасці "Рейхсміністэрства па занятых усходніх тэрыторыях". Аднак, як было паказана вышэй, доўгі час для назвы гэтай афіцыйнай установы ў беларуска- і рускамоўнай гістарычнай літаратуры ўжываўся тэрмін "акупіраваных", ці "окупіраваных". Аднак гэта не вынікае з наступных доказаў:

па-першае, назва міністэрства ўзнікла значна

* Лозэ (Lohse, Henrich), (1896–1964). Працоўную дзейнасць пачаў у якасці гандлёвага служачага. У 1915–1916 гг. прымаў удзел у першай сусветнай вайне, быў паранены. З 1921 г. – у складзе Нацыянал-сацыялісцкай партыі. З 1925 г. – гаўляйтэр НСДАП у зямлі Шлезвіг-Гальштэйн, потым дэпутат рэйхстага. З 1928 г. абіраецца дэпутатам ландтага (парламентна зямлі. – С.Н.) Прусіі, з 1933 г. – обер-прэзідэнт зямлі Шлезвіг-Гальштэйн. Обер-групенфюрэр СС. З 1941 г. – рэйхскамісар Остланда, імперскі камісар Прыбалтыкі. У 1948 г. асуджаны да 10 гадоў турэмнага зняволення, аднак выходзіць з турмы ў 1951 г.

** Кейтэль (Keitel, Wilhelm), (1882–1946) – нямецкі генерал-фельдмаршал (1940 г.). У 1938–1945 гг. начальнік штаба Вярхоўнага галоўнакамандавання ўзброенымі сіламі Трэцяга рэйха -- вермахта. Вінаваты ў масавым знішчэнні ваеннапалонных і мірнага насельніцтва на акупіраваных тэрыторыях. Падлісаў акт аб капітуляцыі Германіі. На Нюрнбергскім працэсе Кейтэлю як аднаму з галоўных нацысцкіх ваенных злачынцаў вынесены смяротны прысуд.

раней пачатку ваенных дзеянняў на Усходзе і акупацыі заходніх абласцей СССР, паколькі праект "Указа фюрэра аб кіраванні на новазанятых усходніх тэрыторыях" быў падрыхтаваны 16 мая 1941 г.¹⁰;

па-другое, Розенберг, які быў прызначаны фюрэрам у якасці рэйхсміністра "ўсходняга міністэрства", не мог прапанаваць Гітлеру варыянт назвы, дзе б у якасці вызначальнага адразу ўводзіўся ва ўжытак тэрмін "акупіраваная тэрыторыя", і паказаць фюрэру сутнасць палітыкі, якая, такім чынам, прынцыпова рознілася ад праграмных дакументаў НСДАП¹¹;

па-трэцяе, Розенберг быў па паходжанні прыбалтыйскі немец, таму добра памятаў мінулае нямецкай дзяржавы, якая з XIII ст. на працягу больш за два вякі мела непасрэднае дачыненне да ўсходніх тэрыторый, асабліва зямель Прыбалтыкі і Беларусі. Таму і ў гэтым выпадку прапанаваў Розенберга грунтавалася хутчэй на думцы аб вяртанні, а не акупацыі былых тэрыторый;

па-чацвёртае, з пункту погляду моўнага перакладу нямецкага тэрміна "besetzt, – en" трэба зыходзіць, на нашу думку, не толькі з яго перакладу на беларускую ці рускую мовы, але і наадварот, у выпадку чаго атрымліваецца, што беларуска- ці рускамоўны тэрмін "заяць" у адваротным перакладзе на нямецкую мову не мае азначэння "акупіраваць", ці "окупіраваць";

па-пятае, сярод архіўных крыніц як бясспрэчнага падмурка навуковых гістарычных ведаў сустракаюцца пацвярджэнні нашых разважанняў на карысць афіцыйнай назвы міністэрства, аднак, не акупіраваных, а менавіта *занятых*¹² (падкрэслена аўтарам. – **С.Н.**) усходніх тэрыторый;

і, *па-шостае*, нельга не мець на ўвазе і факт навуковага ўжытку гістарычнай назвы міністэрства нямецкімі даследчыкамі, у працах якіх тэрмін "акупацыйная палітыка" вызначае характар дзейнасці гітлераўскай Германіі, аднак не знаходзіць пацвярджэння ў афіцыйнай назве адной з устаноў Трэцяга рэйха – "Рэйхсміністраўства (Германскага міністэрства) па ўсходніх занятых тэрыторыях"¹³.

Такім чынам, публікацыя новага архіўнага дакумента заўсёды лічыцца сенсацыйнай з'явай у навуковым жыцці, прычым не толькі ў прафесійных даследчыкаў, але і шырокага кола аматараў айчыннай гісторыі. Дакладна вывучыць гістарычныя падзеі, як сведчыць наш прыклад, можна толькі ў выніку сумеснага пошуку новых дакументальных крыніц, а таксама іх аб'ектыўнага аналізу. Далейшы пошук "новых падыходаў да падзей другой сусветнай вайны", як пра гэта сцвярджаюць аўтары найноўшага

крыніцазнаўчага і гістарыяграфічнага выдання "Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны" – задача, вырашэнне якой стане надзейным падмуркам для глыбокага вывучэння, ведання і асэнсавання сапраўднай гісторыі нашай Айчыны.

¹ Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны: Праблемы гістарыяграфіі і крыніцазнаўства: Зборнік артыкулаў. Мн., 1999.

² Einsatz im "Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944. Bd. 6/Hrsg. von Wolfgang Benz, Konrad Kwiet, Jürgen Matthäus. Berlin: Metropol, 1998, 301 S.

³ Там жа, сс. 18–19.

⁴ Das grosse Lexikon des Dritten Reiches. Südwest Verlag, Augsburg, 1993, s. 475.

⁵ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 3-х т. Т. 2. М., 1966, сс. 170, 173; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944). М., 1968, сс. 57, 59, 61; Беларуская савецкая энцыклапедыя. Т. 1. Мн., 1969, с. 212 і інш.

⁶ Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944): Документы и материалы. В 2-х кн. Кн. 1. Мн., 1996, сс. 260, 262.

⁷ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Т. 1. М., 1965, с. 209; Преступные цели – преступные средства, сс. 50, 51; Большой энциклопедический словарь. М., СПб., 1997, с. 1024.

⁸ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана "Ольденбург" (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). М., 1980, сс. 48, 54, 116.

⁹ Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941–1944). Мн., 1995, с. 8.

¹⁰ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 4. Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart, 1987, s. 421.

¹¹ Enzyklopädie des Nationalsozialismus. Hrsg. von Wolfgang Benz, Hermann Graml und Hermann Weiss. Stuttgart, 1997, s. 11.

¹² НА РБ, ф. 370, воп. 6, спр. 79, аа. 3, 3 адв., 4; ф. 4683, воп. 3, спр. 936, аа. 74, 76, 82; воп. 3, спр. 953, аа. 116, 234.

¹³ Беларусіка – Albaruthenica. Кн. 7. Беларуска-нямецкае грамадска-культурнае ўзаемадзеянне: гісторыя, сучаснасць, перспектывы. Мн., 1996, с. 3; Bernhard Chiari. Geschichte als eine Reihfolge der Katastrophen. Weissrussische Region als eine okkupierte Gesellschaft: 1939–1944/47 // Беларускі гістарычны агляд. Т. 3. Сшытак 2. Мн., 1996, с. 211; Anpassung – Kollaboration – Widerstand: kollektive Reaktionen auf Okkupation. Berlin, Metropol, 1996; Rohr Werner (Hrsg.). Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Berlin, 1994; Die Burokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa. Berlin, 1998; Kultur-Propaganda-Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation. Berlin, 1998. (Падкрэслена аўтарам. – **С.Н.**)